

نقش ساختار کالبدی مساجد معاصر در ارتقای سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: مسجد جامع ولی عصر شهر تهران)

احسان قربانی - دانش آموخته کارشناسی ارشد معماری، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، مرکزی، ایران.
محمود تیموری^۱ - عضو هیئت علمی دانشکده معماری و شهرسازی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، مرکزی، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۲

چکیده

سرمایه اجتماعی در بطن روابط اجتماعی شکل می‌یابد و ساخته می‌شود، نهاد مقدس مسجد نقش مؤثری را در انسجام و همبستگی بین افراد بازی می‌کند که در شکل‌گیری تعهد و تعاون بین افراد حاضر در مسجد اثرگذار است. مقاله حاضر باهدف شناسایی اثرگذاری شاخص‌های ارتقای سرمایه اجتماعی بر ساختار کالبدی مساجد معاصر مطالعه موردی: مسجد ولی عصر در دستور کار قرار گرفته است. این پژوهش از لحاظ هدف کاربردی و روش آن، توصیفی-تحلیلی است. در این فرایند، متناسب با داده‌های موردنیاز پژوهش، از روش کتابخانه‌ای و منابع مرجع استفاده شد. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه عمومی از بین ۳۸۳ نفر، ۳۷۴ نفر جهت پر کردن پرسشنامه همکاری کردند. در بخش تخصصی، متخصصان و اساتید دانشگاهی است که به تعداد ۲۰ نفر به صورت هدفمندانه مورد پرسش قرار گرفت. نتایج به دست آمده از تکنیک دیمتل شاخص‌های مانند حس تعلق به مسجد، (۱۵،۱۷) تعهد به سازمان‌های داوطلبانه، (۱۴،۹۴) مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها، (۱۴،۵۸)، وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، (۱۴،۵۸)، در جایگاه‌های اول تا سوم واقع شده‌اند و عامل‌هایی که مثبت هستند بیانگر میزان اثرگذاری آن‌ها است. در این بین، شاخص‌هایی مانند تصور از ارزش‌های مشترک، دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد، وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، حس تعلق به مسجد، وجود مکان فراغت در مسجد، مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها در جایگاه‌های نخست واقع شده‌اند.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، ساختار کالبدی، مساجد معاصر، مسجد جامع ولی عصر تهران .

نحوه استناد به مقاله: قربانی، احسان و تیموری، محمود (۱۴۰۰)، نقش ساختار کالبدی مساجد معاصر در ارتقای سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: مسجد جامع ولی عصر شهر تهران)، پژوهشنامه جغرافیا و نظام‌های فضایی، ۲ (۱)، ۷۴-۸۹.

<http://jgss.ir/Article/16069>

مقدمه

نفوذ اسلام در سرزمین‌های مختلف آسیا، آفریقا و اروپا اثر بارز و پویایی داشته است. اسلام، بر طبق گفته‌های فیسل (۱۹۵۶) و حسن (۱۹۷۲) مذهب شهری است. دین اسلام، به‌عنوان زمینه‌ساز تمدنی شکوفا با شتاب معجزه‌آسا در زمانی کمتر از یک قرن، بخش پهناوری از جهان مسکون و مکشوف را -از پیرنه تا هیمالیا- فراگرفت (خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰: ۱۰۴). اسلام از مرزهای سیاسی عبور کرد و در بطن کالبد شهر قرار گرفت (متولی و شیخ اعظمی، ۱۳۹۲: ۵۲). از این رو روند ساخت و توسعه مساجد در طول تاریخ همواره با نوعی تغییر و تداوم هم‌زمان همراه بوده است. این جریان معماری تا انتهای دوران صفوی با موفقیت ادامه پیدا کرد. اما به تدریج تداوم خود را از دست داد و در نتیجه تغییرات نیز در معماری مساجد متوقف گشت و در بسیاری از مساجد جدید، فرم‌ها تقدس یافته و تکرار شده‌اند. از طرفی پیشرفت سریع علم و دانش در دنیای معاصر، تغییرات را در جامعه و به تبع آن در معماری غیرقابل اجتناب نموده و لذا تغییرات کالبدی برخی دیگر از مساجد معاصر با گسستی از گذشته همراه شده است (حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۴۸). که در نتیجه آن کیفیت زندگی در شهرها، کیفیت ارتباطات اجتماعی، انسجام اجتماعی، حمایت‌های ضعیف مالی و اقتصادی، افزایش معضل بیکاری و مشاغل کاذب در شهرها، گسیختگی اجتماعی در روابط و ناهنجاری اجتماعی و... را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

به گفته هیلن برند^۲، ۱۳۸۹، ویژگی‌های نمادین و معنایی در شاهکارهای هنر و معماری اسلامی، همواره موجب برانگیخته شدن احساسات بازدیدکنندگان از بناهای جوامع اسلامی شده است (شاهرودی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۱). مسجد مهم‌ترین موضوعیت معماری است چراکه مکان تعامل نفس انسانی با مراتب عالیه عالم وجود است (فتاحی و عمرانی پور، ۱۳۹۳: ۹۶) و حجم مهمی از بناهای عمومی را مساجد تشکیل می‌دهند، کمرنگ شدن اهمیت مسجد و کیفیت معماری آن در جامعه معاصر با انتخاب طرح‌های نوآورانه و تغییرات کالبدی و گسست از معماری گذشته سبب شده است که تلاش برای حفظ معنا و توجه به هویت کالبدی که یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مشکلات مساجد امروز است ضرورت پیدا کند (هاتفی، ۱۳۹۷: ۳). سرمایه اجتماعی با نگرشی که به شهرهای در حال توسعه به خصوص ایران دارد، نقش مهمی را در شکل‌گیری همبستگی اجتماعی، محرومیت‌زدایی، بهبود وضعیت نهادهای ناکارآمد دولتی، تحقق حکمروایی محلی، توسعه جوامع محلی و محافظت از فرهنگ محلی در برابر بازار اقتصادی جهان شهری ایفا می‌کند (Czapiński, Panek, 2015:351).

در این میان کانون فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی مسلمانان مسجد نیز بود و رویکرد سرمایه اجتماعی مانع از کمرنگ شدن جایگاه عناصر کالبدی مسجد گنبد، منار و محراب می‌شود که معنا و مفهومی سمبولیک در فرهنگ اسلامی دارند. برجسته‌ترین و شاخص‌ترین نمای خارجی مسجد، ورودی و نحوه ورود به مسجد است، که علاوه بر خصوصیات عملکردی، حامل معنا است.

اهمیت این پژوهش از آن جهت است که بررسی نقش ساختار کالبدی مساجد معاصر در ارتقای سرمایه اجتماعی به شیوه علمی شناخته می‌شود که بتواند بستر علمی مناسب و پشتوانه علمی خوبی برای بسیاری از تحقیقات و هم‌چنین تصمیم‌گیری‌های مسئولان و هیئت امنای مساجد کشور برای بهره‌گیری بیش از پیش از ظرفیت‌ها و ساختار کالبدی مساجد معاصر باشد.

با توجه به آنچه مطرح شد، مقاله حاضر به با طرح سؤال نقش ساختار کالبدی مساجد معاصر در ارتقای سرمایه اجتماعی در نمونه مطالعاتی چه وضعیتی قرار دارد؟ در دستور کار قرار گرفته است.

² Helen Brand

در سایه سرمایه اجتماعی، روابط اجتماعی بین ساکنان و حامیان محدوده مسجد ولی عصر شهر تهران تقویت می‌یابد و رشد و توسعه اقتصادی نهادینه می‌شود و مساوات و برابری، همیاری و... زمینه‌های انسجام اجتماعی را فراهم می‌کند و آینده‌ای بهتر در پیش‌بینی طرح‌ها، بستری سازی نقش ساختار کالبدی مساجد معاصر و پروژه‌های معماری و شهرسازی محدوده مسجد جامع خواهد داشت و سنت‌ها و قواعد حاکم بر روابط اجتماعی به صورت نتایج مثبت وضعیت اقتصادی، کالبدی و اجتماعی قابل درک خواهد بود. بدین ترتیب تحقیق حاضر با هدف شناسایی اثرگذاری شاخص‌های ارتقای سرمایه اجتماعی بر ساختار کالبدی مساجد معاصر مطالعه موردی: مسجد ولی عصر مدنظر قرار گرفته است.

مبانی نظری تحقیق

مفهوم و جایگاه مسجد

با توجه به اینکه دولت اسلامی در شهر تولد می‌یابد و با توجه به اینکه تشکیل این دولت برای اولین بار در «مسجد» صورت گرفت، بنابراین وجود مسجد جامع به یکی از مشخصات اصلی شهر دوره اسلامی تبدیل گردید. این امر تا آن حد اهمیت دارد که در دوران اولیه حکومت اسلامی و قبل از تشکیل حکومت‌های محلی، سکونت‌گاهی به مقام شهر می‌رسد که صاحب مسجد جامع باشد (پوراحمد و وفايي، ۱۳۹۳: ۷).

مسجد جامع مرکز مذهبی سیاسی بود و به عنوان مرکز روحانی شهر و منطقه زیر نفوذ آن، در محل مناسبی بنا می‌گردید. مسجد جامع گاه به منزله مقر حکومت پیونددهنده مذهب یا حکومت بوده است مانند مساجدی که دارالاماره بوده‌اند؛ همانند ارگ تبریز که به عنوان مسجد ساخته شد ولی بعدها مقر حکومت گردید. مسجد در شهر مهم‌ترین بنای عمومی تلقی شده و در تفکرات مربوط به شهرسازی اسلامی موقعیت زیربنایی می‌یابد. با هجوم عرب و فتح نواحی و شهرهای مختلف، مساجد توسط آن‌ها در شهرها ساخته می‌شد که نشانه مسلمان شدن رسمی اهالی شهرها بود. این مساجد ابتدا در کنار شهرها بنا می‌شد تا این‌که در طی زمان به گونه‌های تازه قلب شهرها پذیرای آن‌ها گردید (مشهدی زاده، ۱۳۹۲: ۲۷۹).

نیایشگاه‌های پیش از اسلام اگرچه همچون مسجد جایگاه عبادی را در جامعه به عهده داشتند، ولی درعین حال، مکان آن‌ها و اشیاء مقدس در صدر اهمیت هویت آن‌ها قرار داشت. مثلاً در آتشکده‌ها، آتش در مرکز توجه و هدف آتشکده قرار داشت و فقط مقربان می‌توانستند برای عبادت به نزدیک آتش برسند. نقش و عملکرد عبادتگاه تقریباً در همین جا خاتمه می‌یافت. با مقایسه مسجد پیامبر و نیایشگاه‌های پیش از اسلام به تفاوت دیدگاه و در نتیجه عملکرد این دو پی می‌بریم (مهردوی نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹: ۶۶).

نخست اینکه در مساجد مردم و کلاً انسان‌ها در صدر اهمیت‌اند و نه ابزارها و اشیاء. دوم اینکه کاربران مسجد نه طبقه‌ای خاص یا ساکنین منطقه‌ای خاص، که همه مردم حتی غیرمسلمانانی که خواهان آشنایی با اسلام هستند می‌توانند باشند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «هرگاه دیدید که قرآن‌ها، جام‌های زیبا بر تن کرده‌اند و مساجد زینت یافته‌اند و مناره‌ها قد برافراشته‌اند و قرآن با سازوآواز خوانده می‌شود و مساجد گذرگاه قرار گرفته‌اند، مؤمن در آن روزگار از گوگرد سرخ کمیاب‌تر خواهد بود. آری مساجد آذین‌بندی و جسمشان پاکیزه؛ لیکن دل‌هایشان از مردار بدبوتر است» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۵۳).

ساختار کالبدی مساجد جدید

مساجد اماکن مورد استفاده روزانه و از فضاهای پرکاربرد در آیین اسلام به شمار می‌آید که هدف از طراحی و ساخت آن‌ها، خلق فضایی برای ارتباط بهتر انسان با معبود خویش است. علاوه بر روح بنای مسجد، از کالبد آن نیز انتظار می‌رود که بتواند به ایجاد بهتر این ارتباط یاری رساند (حق پرست و قلی زاده، ۱۳۹۶: ۷۹).

در کشورهای اسلامی مانند بسیاری دیگر از نقاط جهات به‌وسیله معماران بومی که با روش‌های سنتی آموزش‌دیده بودند؛ طراحی و اجرا می‌شده است. این معماران پس از ایجاد دانشکده‌های جدید معماری و آموزش دانشگاهی در درجه دوم قرار گرفتند و معماران دانشگاهی وظیفه طراحی مساجد بزرگ و مهم را در شهرها به عهده گرفتند. نگاه معماری مدرن همراه با معماران دانشگاهی نسل جدید بر روی طراحی بناهای جدید، از جمله این مساجد، تأثیرهای فراوانی داشته است. به‌عنوان مثال می‌توان اشاره کرد به مسجد دانشگاه تهران و مسجد جامع ولیعصر جدید در ایران که اگرچه واجد شاخص‌هایی مانند گنبد و مناره است به‌نحوی که کالبد و کاربری آن نشان می‌دهد یک مسجد است؛ اما در عمل تفاوت‌های زیادی با مساجد سنتی در فرم و فضا دارد اشاره کرد (مهدوی نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۵). معماری مساجد در دوران پیش از معاصر، در هماهنگی با تمام بخش‌های مادی و معنوی، فردی و اجتماعی حیات انسان سنتی بوده است. اما در عصر حاضر که می‌توان آن را دوره گسست از ارزش‌های معنوی و سنتی دانست؛ معماری نیز مانند سایر حوزه‌های زندگی انسان معاصر، دچار آشفتگی و بحران هویت است (مهوش و مراد پور، ۱۳۹۲: ۱۴۱). عناصر و فضاهای اصلی مسجد عبارت‌اند از: ورودی، شبستان، مقصوره، گنبد خانه، محراب، صحن، منار، وضوخانه، سرویس بهداشتی، کفش کن، آبدارخانه، خانه خادم و غیره (زرگر، ۱۳۸۶: ۲۱۷).

سرمایه اجتماعی

نظریه سرمایه اجتماعی می‌تواند به دیدگاه پیر-بورديو (۱۹۳۰) اشاره کرد که به عقیده ایشان، سرمایه اجتماعی - اجتماعی از منابع واقعی یا بالقوه‌ای است و بر مبنای شبکه‌ای بادوام از روابط کمابیش نهادینه‌شده است، آشنایی و شناخت متقابل یا به‌بیان‌دیگر عضویت در یک گروه است یا از دیدگاه کلمه سرمایه اجتماعی شامل «برخی از جنبه‌های یک ساختار اجتماعی» است که «اقدامات خاصی از افراد درون ساختار را آسان می‌سازد» (Qi, 2018: 2126-2127). سرمایه اجتماعی می‌تواند نگرش‌ها و طرز تلقی‌های افراد را نسبت به اقوام موجود در جامعه و همچنین طرز تلقی آنان را از ملیت و قومیتشان تحت تأثیر قرار دهد و موجب تقویت یا تضعیف هویت‌های اجتماعی و همبستگی جمعی شود و برخی از ابعاد مهم سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از مشارکت اجتماعی و همدلی، شبکه‌ها و هنجار مشترک، اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی، تعاون و همکاری متقابل، و هویت جمعی (شیانی و خسروپور، ۱۳۹۶: ۲۶۰).

سرمایه اجتماعی مفهومی در جامعه‌شناسی است که در تجارت، اقتصاد، علوم انسانی و بهداشت عمومی جهت اشاره به ارتباطات درون و مابین گروهی از آن استفاده می‌شود. اگرچه تعاریف مختلفی برای این مفهوم وجود دارد، اما در کل سرمایه اجتماعی به‌عنوان نوعی «علاج همه مشکلات» جامعه مدرن تلقی شده است. ایده اصلی سرمایه اجتماعی بر تشریح عملکرد مدیریتی برتر، بهبود بازدهی گروه‌های مختلف و اعمال ارزش حاصل از پیمان‌های مصلحتی و تقویت روابط متصل عرضه به کار گرفته‌شده است و به‌عنوان منبعی در اختیار نفع عمومی یا افراد تأکید داشتند. پوتنام می‌گوید سرمایه اجتماعی می‌تواند موجب تقویت همکاری و به‌طور هم‌زمان گسترش روابط حمایتی دوجانبه در اجتماعات و ملت‌ها گردد و بنابراین می‌تواند ابزاری ارزشمند برای مبارزه با بسیاری از نارسایی‌های اجتماعی در جوامع مدرن، همچون جرائم، که جزء جدایی‌ناپذیر آن‌ها هستند، باشد (Mcgrath, Sparks, 2005: 46-47).

سرمایه اجتماعی به‌عنوان عامل تقویت‌کننده روابط اجتماعی، شکوفایی اقتصادی تمام جوامع به نهادینه شدن آن کمک می‌کند و رشد اقتصادی و توسعه‌یافتگی زمانی را با رهگیری از سرمایه اجتماعی مناطق تأمین گردد؛ برابری و عدالت اجتماعی، تعاون و همیاری، پیوندهای همسایگی و... را فراهم می‌آورد (Ring and et al, 2010: 171-195). سرمایه اجتماعی با تأکید بر شبکه‌ای شدن، تقویت اعتماد و روابط اجتماعی و ایجاد تغییر در نگرش مردم و گروه‌ها در داخل جامعه نقش زیادی در توسعه بر عهده می‌گیرد (Suzuki and et al, 2010:4).

سرمایه اجتماعی اصطلاحی است که برای توصیف مشارکت فرد یا موقعیت او در یک گروه اجتماعی خاص مورد استفاده قرار می‌گیرد و به‌طور خاص به زندگی آن‌ها کمک می‌کند. به‌عنوان مثال، در شهرهای کوچک، مردم تمایل دارند بیشتر از آنچه در شهر رخ می‌دهد بدانند و با افراد دیگر ارتباط برقرار کنند (Schuller, Theisens, 2010: 5). به عقیده برخی محققان، سرمایه اجتماعی از دو کلمه سرمایه و جامعه تشکیل شده است؛ یعنی این نوع سرمایه، شخصی نیست و در اجتماع شکل می‌گیرد (Heidari and Rostami, 2012: 3193).

در حالی که سرمایه اجتماعی غیررسمی با رابطه اجتماعی تعریف می‌شود که افراد با خانواده، دوستان، همکاران، همسایگان و غیره می‌توانند داشته باشند. کشورهای اسکاندیناوی سطح بالایی از سرمایه اجتماعی رسمی و غیررسمی را نشان می‌دهند. کشورهای جنوبی اروپا به نظر می‌رسد که سطح پایین سرمایه اجتماعی رسمی را با سطوح بالای سرمایه اجتماعی غیررسمی جبران می‌کنند، در حالی که به نظر می‌رسد که این امر در اروپای شرقی نیز رخ می‌دهد (Dilek, 2010: 4).

از این‌رو، درک پیچیدگی اینکه چگونه شاخص‌های سرمایه اجتماعی باعث توسعه بهتر اجتماعی و در نهایت توسعه فرصت‌های اقتصادی می‌شود اهمیت دارد. شاخص‌های کمی سرمایه اجتماعی برای ارزیابی جمعیت و مشارکت مدنی مناسب هستند. ویژگی‌های جمعیت باید روند تغییرات جمعیت در قلمرو، ساختار سنی و نرخ اشتغال را مدنظر قرار دهد. ارزیابی مشارکت مدنی باید فعالیت در فرآیندهای مدنی، از فعالیت‌های تفریحی مشترک گرفته تا عضویت در سازمان‌های غیردولتی، مشارکت پروژه‌ها، مشارکت در فرآیندهای برنامه‌ریزی توسعه محلی و انتخابات را مورد بررسی قرار دهد (Rudolfs and et al, 2015: 180). فرآیند مشارکت اجتماعی مرتبط با سرمایه اجتماعی نقش مهمی در افزایش ثبات اجتماعی، تقویت روحیه و کاهش تضاد بین گروه‌ها، کاهش فرهنگ‌های نادیده گرفتن افراد، توسعه ارزش‌های دموکراتیک و تقسیم منابع قدرت و افزایش روحیه مسئولیت‌پذیری به‌عنوان یک نظم کاربردی سطح کلان و خرد دارد. از نظر عملکرد شناختی، مشارکت اجتماعی منبع گفتمان سازنده و عملیاتی در توسعه است که بر اساس روش‌های مختلف درک حقایق مربوط به توسعه است. سطوح مختلف مشارکت اجتماعی: ۱. سطح خرد (فردی)، شامل مشارکت داوطلبانه در سازمان‌ها و شرکت‌های خصوصی است؛ ۲. سطح متوسط (مؤسسات و سازمان‌های اجتماعی)، این مشارکت در بخش‌های مختلف جامعه از جمله سازمان‌ها، مؤسسات و روابط آنها صورت می‌گیرد؛ ۳. سطح کلان (جامعه) این مشارکت را می‌توان یک مشارکت ملی یا جامعه‌ای نامید که مشارکت گسترده و جامع اعضای اجتماع را شامل می‌شود (Nikkhah, 2014: 1712-1715). از سوی دیگر، سرمایه اجتماعی غیررسمی، با روابط نزدیک، می‌تواند فرصت‌هایی برای رشد کسب‌وکار را نیز افزایش دهد. رابطه بین سرمایه اجتماعی رسمی و غیررسمی مشخص نیست. علاوه بر این، سرمایه اجتماعی رسمی و غیررسمی می‌تواند به کارکنان در یافتن فرصت‌های شغلی جدید کمک کند (Cetin, 2016: 727).

نظریه‌های سرمایه اجتماعی

نظریه‌های سرمایه اجتماعی به‌عنوان چارچوبی بر روابط شبکه‌ها و ساختار منابع، آموزش و مشارکت‌های افراد تمرکز می‌کند و راه‌های رسیدن راحت‌تر به آرمان‌های فردی یا گروهی را فراهم می‌کند و وجود نظریه سرمایه اجتماعی به‌منظور برقراری ارتباط اجتماعی ضروری است. به‌وضوح، بدون ایجاد رابطه با افراد خاص و شبکه‌های توسعه‌یافته، برای ساختارهای اجتماعی ماهیتی وجود ندارد (Machalek and Martin, 2015: 6).

نظریه پیوندهای ضعیف

نظریه پیوندهای ضعیف برگرفته از مقاله نیک گرانو وتر (نیک گرنووتر)^۳ در سال ۱۹۷۳ بانام «توانایی یا پایداری پیوندهای ضعیف» است که در مورد گسترش اطلاعات از طریق شبکه‌های اجتماعی بود. در آن زمان، شبکه اجتماعی تقریباً در دنیای بیرونی مورد توجه قرار گرفت. بعضی از پیوندهای ضعیف بهتر از سایر پیوندها است (Maness, 2017: 10).

نظریه شکاف ساختاری

نظریه شکاف ساختاری اول، در اواخر دهه ۱۹۶۰ و اوایل دهه ۱۹۷۰، توسط هریسون وایت و گروهش ایده‌های رسمی که بر عدم وجود روابط بین افراد تمرکز دارند (شکاف) را مورد بررسی قرار دادند (Labun, Wittek, 2014: 2078). نظریه شکاف ساختاری یک مفهوم از مطالعات مربوط به سرمایه و شبکه اجتماعی است که در اصل توسط رونالد استوارت برت^۴ توسعه داده شد. مطالعه نظریه شکاف‌های ساختاری، حوزه‌های جامعه‌شناسی، اقتصاد و علوم کامپیوتر را نیز در برمی‌گیرد. برت این مفهوم را در تلاش برای توضیح منشأ تفاوت‌ها در سرمایه اجتماعی معرفی کرد. که افراد دارای مزیت‌های موقعیتی خاص / زبان‌های ناشی از این هستند که چگونه در روابط با دیگران یا دیگر ساختارهای اجتماعی نهادینه می‌شوند. یک شکاف ساختاری به‌عنوان شکاف بین دو فرد که منابع مکمل برای اطلاعات دارند، درک می‌شود و به یک ایده اساسی تکیه دارد که همگنی داده‌ها، ایده‌های جدید، به‌عنوان یک میانجی بین دو یا چند گروه مرتبط عمل می‌کند و می‌تواند مزیت‌های رقابتی مهمی را به دست آورد (Burt et al, 2000: 124). بعد از بررسی ادبیات تحقیق و مفاهیم و کلیدواژگان اصلی تحقیق، یک سری معیارها و شاخص‌هایی از بطن مفاهیم استخراج شد که ما را در دستیابی به هدف تحقیق کمک می‌نماید: (شکل شماره ۱).

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق

حمایت اجتماعی	دیدار با وابستگان، همسایگان و دوستان
مشارکت اجتماعی	تعداد گروه‌های فرهنگی، میزان فراغت اجتماعی در مسجد، تعهد به سازمان‌های داوطلبانه، مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها، اعتماد به نهادها در سطوح مختلف، احساس تأثیرگذاری بر رویدادها، اطلاع‌یابی درباره امور مسجد، تمایل به مشارکت سیاسی
محیط اجتماعی	وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد، وجود مکان فراغت در مسجد، وجود پاتوق‌های جمعی در مسجد، حس تعلق به مسجد، احساس امنیت و ایمنی در مسجد
اعتماد اجتماعی	اعتماد بین افراد حاضر در مسجد که شبیه هم هستند، اعتماد بین افراد حاضر در مسجد که شبیه هم نیستند، میزان انجام کارهای نیک و صالح، تصور از ارزش‌های مشترک

³ Nick Granovetter

⁴ Ronald Stuart Burt

سوابق تحقیق

در این قسمت از تحقیق به بررسی تحقیقات گذشته در ارتباط با موضوع مقاله پرداخته می‌شود.

هاتفی شجاع، (۱۳۹۷)، در مقاله‌ای با عنوان بررسی و ارزیابی طرح جدید و قدیم مسجد ولی عصر تهران با رویکرد معماری زمینه گرا، اگرچه نوآوری شاخص کالبدی طرح جدیدی است اما طرح قبلی مسجد برخلاف طرح جدید می‌توانست در خوانایی، شاخص بودن، معنا و نشانه‌شناسی مسجد بسیار تأثیرگذار باشد. شمس‌الدینی و رضایی، (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای با عنوان نقش مراکز مذهبی در ایجاد همبستگی میان شهروندان با رویکرد سرمایه اجتماعی (مطالعه‌ی موردی: شهر فردوسی)، نتایج تحقیق نشان داد که مدل ایجادشده برای ایجاد همبستگی میان شهروندان از برآزش مناسبی برخوردار بود و عوامل پیشنهادشده به‌خوبی توانایی اندازه‌گیری مفهوم موردنظر را دارند. بارهای عاملی به‌دست‌آمده برای متغیرهای مشاهده‌شده بالاتر از ۰/۵ بود و سازه‌ها از روایی و پایایی مناسبی برخوردار بودند؛ همچنین، بر اساس مدل ایجادشده از طریق مدل یابی ساختاری، اعتماد و مشارکت ارتباطی معنادار و مثبت با همبستگی اجتماعی داشتند، درحالی‌که انسجام اجتماعی ارتباطی معنادار با همبستگی اجتماعی نداشت. مهوش و مراد پور، (۱۳۹۵)، در مقاله‌ای با عنوان در جست‌وجوی تصویر کالبدی مسجد مطلوب در پنداشت‌های ذهنی جامعه، نمونه موردی: شهر بجنورد، خراسان شمالی انجام‌شده است، نتایج پژوهش نشان داد که بیشتر پرسش‌شوندگان، مسجد مطلوب را بزرگ و باشکوه، با گنبد و مناره‌های متوسط یا بزرگ، دارای خوانایی در مقیاس محله‌ای و بافاصله حداکثر ۱۰ دقیقه پیاده‌روی تا محل کار یا زندگی دانسته‌اند و نتایج این پژوهش می‌تواند به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر در طراحی مساجد، مورد‌استفاده معماران قرار گیرد. موسوی مقدم و محمدی، (۱۳۹۵)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی بر اساس نما گره‌های اصلی آن در قرآن و حدیث» این نهاد، از طریق اثرگذاری مستقیم بر عناصر هنجارهای مشترک، اعتماد و مشارکت، سبب تولید و توزیع سرمایه اجتماعی می‌شود. بدیعی و چابک، (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای با عنوان نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی در شهرهای اسلامی، یافته‌های این تحقیق بیانگر این مطلب است که حضور این کاربری بیشتر به دلیل اعتقاد مسلمانان به حضور این بنا در شهرهای اسلامی است و مسجد، به‌عنوان مهم‌ترین سرمایه هویت‌بخش دینی و فرهنگی، موجب تقویت روح جمع‌گرایی، انعطاف و نظم‌پذیری مسلمانان شده و نشانی از هویت و عدالت در اسلام است. در واقع، مساجد در محلات شهری می‌توانند ضمن برطرف نمودن تضادهای موجود در جامعه، بر انسجام اجتماعی تأکید کرده و به‌عنوان کانون تجمع مردم در یک مکان، حرکات و رفتارهای مذهبی و اجتماعی و سیاسی مردم را هماهنگ سازند. حمزه نژاد و عربی، (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای با عنوان بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرای معاصر؛ مطالعه موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر تهران، به انطباق شکل و کالبد مساجد جدید با مبانی نظری خاص مساجد در حکمت اسلامی می‌پردازند و در انتها مسجد چهارراه ولیعصر تهران در قالب این الگو تحلیل می‌شود نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در مسجد ولیعصر تلاش برای بداعت و هماهنگی با محیط باعث شده که معنا و هویت اسلامی در آن کمرنگ شود و بنا خوانایی خود را از دست بدهد. مهدوی نژاد و همکاران، (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای با عنوان الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر، به بازشناسی گرایش‌های طراحی مسجد معاصر می‌پردازد و در انتها عنوان می‌کند که در جامعه اسلامی مساجد جدید معنای کالبدی خود را در چهار دسته نوگرای سفید، ناب گرا، فرم‌گرا و مساجد نوگرای التقاطی معرفی کرده‌اند. بافرانی، (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای با عنوان بررسی نقش مساجد به‌عنوان ابزار مهندسی فرهنگی در سرمایه اجتماعی پرداخته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد یکی از ابزارهای مهم مهندسی فرهنگی مدنظر قرار دارد و آن مسجد است. لذا ابتدا به تعریف فرهنگ، مهندسی فرهنگی، مسجد و درنهایت سرمایه اجتماعی پرداخته شد، سپس با ایجاد یک رابطه منطقی خواهیم گفت که مساجد به‌عنوان ابزار مهندسی فرهنگی، چگونه در جهت ارتقای سرمایه اجتماعی نقش ایفا می‌کنند.

سمیعی و عموزاده مهدی رچی، (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای با عنوان سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی ایران: مطالعه موردی شبکه اجتماعی مسجد هدایت انجام شده است، نتایج تحقیق نشان می‌دهد نقش شبکه این مسجد در پدید آمدن امکان هنجار سازی با محوریت روحانیت که در نهایت منجر به تفوق سیاسی این گروه گردید، تبیین شده است. ایگناتیوس^۵، (۲۰۱۷)، در مقاله‌ای با عنوان سرمایه اجتماعی، سرمایه اجتماعی مذهبی و عنصر گم‌شده‌ی آیین مذهبی (مراکز مذهبی) انجام شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد سرمایه اجتماعی مذهبی و آیین مذهبی یک عنصر بسیار ضروری است و آیین‌های مذهبی به‌عنوان عنصر پیوسته در این آیین تمرکز تحقیق قرار گرفته است و اهمیت بیشتری را دارد.

روش تحقیق

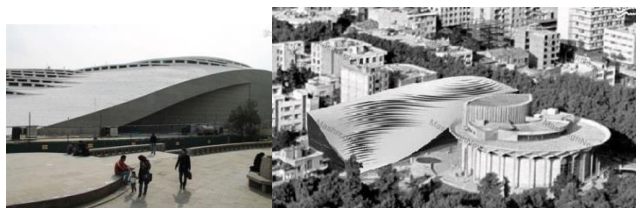
این پژوهش از نوع کاربردی و روش آن، توصیفی-تحلیلی است. در این فرایند، متناسب با داده‌های موردنیاز پژوهش، از روش کتابخانه‌ای و منابع مرجع استفاده شد. جهت ابزار گردآوری داده‌ها از بین جامعه‌ی آماری (بخش عمومی) کل جمعیت شهر تهران ۸,۶۹۳,۷۰۶ نفر است، بر اساس محاسبه‌ی فرمول کوکران ۳۸۳,۳ به دست آمد که با حذف پرسشنامه‌های ناقص، تعداد ۳۷۴ پرسشنامه مورد تحلیل قرار گرفت. از این تعداد سهم هر منطقه‌ی شهر تهران ۱۷ پرسشنامه بوده که با استفاده از روش نمونه‌گیری ساده و سیستماتیک توزیع شده است. در بخش تخصصی از بین متخصصان معماری، شهرسازی، جغرافیا (از بین اساتید دانشگاه و فارغ‌التحصیلان) به تعداد ۲۰ نفر به‌صورت هدفمندانه مورد پرسش قرار گرفت. پرسشنامه‌ی عمومی به‌صورت طیف لیکرت پنج گزینه‌ای (خیلی کم تا خیلی زیاد) بود. و پرسشنامه تخصصی به‌صورت مقایسه‌ای (صفر= بی‌اثر؛ یک= اثرگذاری خیلی کم؛ دو= اثرگذاری کم؛ سه= اثرگذاری زیاد؛ چهار= اثرگذاری خیلی زیاد) است. در همچنین روایی این تحقیق مثبت و بالاتر بوده و قابل تأیید است. داده‌های جمع‌آوری شده از پرسشنامه‌ی عمومی با استفاده از نرم‌افزار SPSS و روش‌های آماری آن از قبیل آزمون تی تک نمونه‌ای مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و برای تحلیل یافته‌های بخش تخصصی از روش دیمتال بهره گرفته شد. روش دیمتال اولین بار توسط دو پژوهشگر به نام‌های فونتلا و گایوس^۶ در سال ۱۹۷۶ ارائه شد. این تکنیک بر اساس مقایسه‌های زوجی و از ابزارهای تصمیم‌گیری بر مبنای تئوری گراف است. این روش ممکن است تأییدکننده روابط میان متغیرها یا محدودکننده روابط در یک‌روند توسعه‌ای و نظام‌مند باشد. به‌عبارت‌دیگر، این فن با بررسی روابط متقابل بین معیارها، میزان تأثیر و اهمیت آن‌ها را به‌صورت امتیاز عددی مشخص می‌کند. مهم‌ترین شاخصه روش دیمتال، تصمیم‌گیری چند معیار و عملکرد آن در ایجاد روابط و ساختار بین عوامل است. این فن علاوه بر تبدیل روابط علت و معلولی به یک مدل ساختاری - بصری، قادر است وابستگی‌های درونی بین عوامل را نیز شناسایی و آن‌ها را قابل فهم کند (یادگار و همکار، ۱۳۹۵).

معرفی نمونه موردی: مطالعه مسجد ولیعصر تهران

این مسجد در خیابان انقلاب اسلامی در ضلع جنوب شرقی چهارراه ولیعصر جنب تئاتر شهر در زمینی به مساحت ۵۰۰۰ مترمربع و با زیربنای ۲۷۰۰۰ مترمربع توسط شهرداری منطقه ۱۱ ساخته شده است هم‌جواری سایت مسجد در بوستان دانشجو و مجموعه فرهنگی تئاتر شهر باعث شده است تا پروژه با شرایط خاصی مواجه شود (تصویر ۱ و ۲).

⁵ Ignatius

⁶ Fontella and Gaius

شکل ۱: طرح جدید مسجد ولیعصر تهران شکل ۲: طرح جدید مسجد ولیعصر تهران

منبع: دانشمیر و اسپریدونوف، ۱۳۹۷

یافته‌های تحقیق

یافته‌های توصیفی

بررسی‌های توصیفی از ۳۷۴ پرسشنامه نشان می‌دهد که سهم هر منطقه‌ی شهرتهران، از مجموع پاسخگویان تعداد ۲۱۴ نفر را مردان (۵۷,۲٪) و تعداد ۱۶۰ نفر را زنان (۴۲,۸٪) تشکیل می‌دهد. از نظر سطح سواد داده‌ها نشان می‌دهد که سطح تحصیلات دیپلم و دیپلم به بالا به ترتیب با ۲۳,۳٪ و ۴۸,۱٪ بیشترین افراد پاسخگو را تشکیل می‌دهد. سطح تحصیلات بی‌سواد با (۳٪)، ابتدایی با (۱۷,۴٪) و راهنمایی با (۱۱٪) درصد، به ترتیب سایر افراد پاسخگو را در بر می‌گیرد (جدول شماره یک).

جدول ۱: ویژگی‌های عمومی شهروندان

ویژگی عمومی	گروه‌ها	فراوانی مطلق هر گروه	درصد فراوانی
جنسیت	مرد	۲۱۴	۵۷,۲
	زن	۱۶۰	۴۲,۸
	جمع	۳۷۴	۱۰۰,۰
سطح تحصیلات	بیسواد	۱	۳
	ابتدایی	۶۵	۱۷,۴
	راهنمایی	۴۱	۱۱,۰
	دیپلم	۸۷	۲۳,۳
	دیپلم به بالا	۱۸۰	۴۸,۱
	جمع	۳۷۴	۱۰۰,۰

بررسی‌های توصیفی از ۲۰ پرسشنامه نشان می‌دهد که از بین متخصصان معماری، شهرسازی، جغرافیا (از بین اساتید دانشگاه و فارغ‌التحصیلان)، از مجموع پاسخگویان ۱۲ نفر را مردان (۶۰٪) و تعداد ۸ نفر را زنان (۴۰٪) تشکیل می‌دهد. از نظر سطح سواد هم سطح تحصیلات کارشناسی با (۲۵٪) و کارشناسی ارشد (۶۰٪) درصد بیشترین افراد پاسخگو را تشکیل می‌دهد و سطح تحصیلات مقطع دکترا با (۱۵٪) درصد سایر افراد پاسخگو را تشکیل می‌دهد (جدول شماره ۲).

جدول ۲: ویژگی‌های عمومی خبرگان و متخصصان

ویژگی عمومی	گروه‌ها	فراوانی مطلق هر گروه	درصد فراوانی
جنسیت	مرد	۱۲	۶۰,۰
	زن	۸	۴۰,۰
	جمع	۲۰	۱۰۰,۰

۲۵,۰	۵	کارشناسی	سطح تحصیلات
۶۰,۰	۱۲	کارشناسی ارشد	
۱۵,۰	۳	دکترای	
۱۰۰,۰	۲۰	جمع	

- نتایج حاصل از نظرات شهروندان

بعد سرمایه اجتماعی پژوهش توسط ۲۰ شاخص بررسی گردیده است. به منظور به دست آوردن اثرگذاری شاخص‌های سرمایه اجتماعی بر ساختار کالبدی مساجد جدید از آزمون مستقل استفاده شده است با توجه به جدول (۳) میانگین، انحراف معیار، مقدار تی و سطح معناداری برای هر یک از شاخص‌های تحقیق محاسبه شده است. در تمامی شاخص‌ها سطح معنی داری (Sig) کمتر از ۰/۰۵ است که بیانگر اثرگذاری شاخص‌های سرمایه اجتماعی بر ساختار کالبدی مساجد جدید است (جدول ۳).

جدول ۳: آزمون T تک نمونه‌ای برای نشان دادن معناداری تفاوت میانگین شاخص‌های تحقیق

	Test Value = 3							
	انحراف معیار	میانگین	T مقدر	درجه آزادی	سطح معناداری	اختلاف میانگین	میزان اختلاف در سطح اطمینان ۹۵ درصد	
							حد بالا	حد پایین
دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد	۱,۱۴	۳,۲۹	۲,۴۸۰	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۲۸۷	۰,۰۶	۰,۵۲
احساس تأثیرگذاری بر رویدادها	۱,۲۸	۳,۲۴	۲,۲۸	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۲۴۰	۰,۰۳	۰,۴۵
اطلاع‌یابی درباره امور مسجد	۱,۴۵	۳,۷۹	۶,۶۲۵	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۷۸۷	۰,۵۵	۱,۰۲
حس تعلق به مسجد	۱,۲۳	۳,۹۸	۹,۶۸	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۹۸۰	۰,۷۸۰	۱,۱۸
تعداد گروه‌های فرهنگی	۱,۳۷	۳,۸۵	۷,۶۱	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۸۵۳	۰,۶۳	۱,۰۷
مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها	۱,۰۳۴	۳,۷۶	۹,۰۰۰	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۷۶۰	۰,۵۹۳	۰,۹۲۶
احساس امنیت و ایمنی در مسجد	۰,۹۰۵	۳,۸۲	۱۱,۰۹	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۸۲۰	۰,۶۷	۰,۹۷
میزان فراغت اجتماعی در مسجد	۱,۵۶	۳,۲۲	۱,۷۲	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۲۲۰	۰,۰۳-	۰,۴۷
وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد	۰,۸۰۸	۴,۲۱	۱۸,۴۰	۳۷۳	۰,۰۰۰	۱,۲۱	۱,۰۰۸	۱,۳۴
اعتماد به سازمان‌ها و نهادهای مسجد	۱,۳۱	۳,۶۲	۵,۷۵	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۶۲۰	۰,۴۰۷	۰,۸۳۲
تعهد به سازمان‌های داوطلبانه	۱,۰۷	۲,۳۸	۷,۰۸-	۳۷۳	۰,۰۰۰	۰,۶۲۰-	۰,۷۹۳-	۰,۴۴۷-

وجود مکان فراغت در مسجد	۱,۴۲	۳,۴۷	۴,۰۶	۳۷۳	۰,۰۰۰	.۴۷۳	.۲۴.	۷۰.
اعتماد بین افراد حاضر در مسجد که شبیه هم هستند	۱,۶۱	۲,۹۵	۴,۰۵-	۳۷۳	۰,۰۰۰	-.۰۵۳	۳۱-	.۲۱
تصور از ارزش‌های مشترک	۳,۶۵	۲,۹۰	۳۳۵-	۳۷۳	۰,۰۰۰	-.۱۰۰	۶۸۹-	.۴۸۹
دیدار با وابستگان، همسایگان و دوستان	۱,۲۶	۲,۲۸	۶,۹۷-	۳۷۳	۰,۰۰۰	۷۲۰-	۹۲۴-	۵۱۶۰-
اعتماد به نهادها در سطوح مختلف	۱,۱۶	۲,۰۲	- ۱۰,۳۳۶	۳۷۳	۰,۰۰۰	۹۸۰-	۱,۱۶-	۷۹۲-
اعتماد بین افراد حاضر در مسجد که شبیه هم نیستند	۱,۱۳	۱,۹۷	۱۱,۰۸-	۳۷۳	۰,۰۰۰	۱,۰۲-	۱,۲۰-	۸۴۳-
وجود پاتوق‌های جمعی در مسجد	۱,۱۶	۲,۱۰	۹,۳۹-	۳۷۳	۰,۰۰۰	۸۹۳-	۱,۰۸-	۷۰۵-
میزان انجام کارهای نیک و صالح،	۱,۲۲	۲,۱۰	۹,۰۰۰-	۳۷۳	۰,۰۰۰	۹۰۰-	۱,۰۹-	۷۰۲-
تمایل به مشارکت سیاسی	۱,۷۱	۲,۹۰	۶۶۶-	۳۷۳	۰۰۰.	۰۹۳-	۳۷۰-	۱۸۳.

هم چنین شاخص‌های اعتماد به سازمان‌ها و نهادهای مسجد، تعهد به سازمان‌های داوطلبانه، وجود مکان فراغت در مسجد، وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، میزان فراغت اجتماعی در مسجد، احساس امنیت و ایمنی در مسجد، مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها، تعداد گروه‌های فرهنگی، حس تعلق به مسجد، اطلاع‌یابی درباره امور مسجد، احساس تأثیرگذاری بر رویدادها، دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد بیشتر از حد متوسط (۳) ارزیابی شده‌اند و آزمون تحقیق با فرض $H=0$ عدم تأثیرگذاری شاخص‌های سرمایه اجتماعی رد شده و در مقابل، فرض $H=1$ مبنی بر تأثیرگذاری بر ساختار کالبدی مساجد جدید مورد پذیرش قرار می‌گیرد. در بین شاخص‌های سرمایه اجتماعی، شاخص وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد با بالاترین میانگین بیشترین تأثیرگذاری را بر ساختار کالبدی مساجد جدید داشته است و شاخص اعتماد بین افراد حاضر در مسجد که شبیه هم نیستند با کمترین میانگین اثرگذاری را در این بعد از خود نشان داده است.

-نتایج حاصل از نظرات خبرگان و کارشناسان

به منظور تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش از روش دیمتل استفاده شد. قابل ذکر است به دلیل محدودیت صفحه، جداول نتایج نهایی آورده شده است. که جمع عناصر هر سطر (D_i) نشان‌دهنده میزان تأثیرگذاری آن عامل بر عامل‌های دیگر است. جمع عناصر ستون (R_i) برای هر عامل نشان‌دهنده میزان اثرپذیری آن عامل از عامل‌های دیگر است. $(R+D)$ ، میزان تأثیر و تأثر عامل مورد نظر است و عوامل $(D-R)$ ، قدرت تأثیرگذاری هر عامل را منعکس می‌کنند؛ اگر این عامل مثبت باشد، متغیر علی و اگر منفی باشد، معلول محسوب می‌شود (جدول شماره ۴).

جدول ۴: میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری شاخص‌ها

متغیرها	Di	Ri	Di-Ri	Di+Ri
تمایل به مشارکت سیاسی	۵,۸۴	۶,۹۵	-۱,۱۱	۱۲,۸۰
احساس تأثیرگذاری بر رویدادها	۶,۷۶	۷,۲۱	-۰,۴۵	۱۳,۹۸
میزان انجام کارهای نیک و صالح	۵,۸۶	۷,۶۳	-۱,۷۶	۱۳,۴۹
میزان فراغت اجتماعی در مسجد	۶,۳۹	۶,۸۷	-۰,۴۸	۱۳,۲۷
تعداد گروه‌های فرهنگی	۷,۱۹	۷,۵۸	-۰,۳۹	۱۴,۷۸
تصور از ارزش‌های مشترک	۷,۰۶	۶,۶۵	۰,۴۰	۱۳,۷۲
دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد	۶,۷۷	۶,۶۸	۰,۰۸	۱۳,۴۶
اعتماد به سازمان‌ها و نهادهای مسجد	۷,۸۳	۴,۸۸	۲,۹۵	۱۲,۷۱
وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد	۷,۱۷	۵,۶۳	۱,۵۳	۱۲,۸۱
حس تعلق به مسجد	۷,۸۰	۷,۳۷	۰,۴۲	۱۵,۱۷
اعتماد بین افراد حاضر در مسجد که شبیه هم نیستند	۶,۷۱	۷,۴۹	-۰,۷۸	۱۴,۲۱
وجود مکان فراغت در مسجد	۷,۴۵	۷,۱۲	۰,۳۳	۱۴,۵۸
اعتماد بین افراد حاضر در مسجد که شبیه هم هستند	۶,۹۶	۷,۲۵	-۰,۲۸	۱۴,۲۱
مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها	۷,۴۵	۵,۳۰	۲,۱۵	۱۲,۷۶
دیدار با وابستگان، همسایگان و دوستان	۶,۷۸	۶,۵۲	۰,۲۵	۱۳,۳۰
وجود پاتوق‌های جمعی در مسجد	۷,۲۱	۶,۱۰	۱,۱۰	۱۳,۳۲
تعهد به سازمان‌های داوطلبانه	۷,۰۹	۷,۸۴	-۰,۷۴	۱۴,۹۴
اعتماد به نهادها در سطوح مختلف	۶,۵۰	۷,۸۵	-۱,۳۴	۱۴,۳۴
احساس امنیت و ایمنی در مسجد	۷,۱۱	۷,۴۷	-۰,۳۶	۱۴,۵۸
اطلاع‌یابی درباره امور مسجد	۶,۳۲	۷,۸۳	-۱,۵۰	۱۴,۱۵

نتایج بخش $Ri+Di$ نشان می‌دهد که وجود شاخص‌های مانند حس تعلق به مسجد، (۱۵,۱۷) تعهد به سازمان‌های داوطلبانه، (۱۴,۹۴) مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها، (۱۴,۵۸)، وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، (۱۴,۵۸)، در جایگاه‌های اول تا سوم واقع شده‌اند و نشان‌دهنده میزان اهمیت آن‌ها نسبت به سایر شاخص‌ها است و از اهمیت اساسی در ساختار کالبدی مسجد مورد مطالعه دارند.

از سوی دیگر در بخش $Ri-Di$ عامل‌های که مثبت هستند بیانگر میزان اثرگذاری آن‌ها است. در این بین، شاخص‌های مانند تصور از ارزش‌های مشترک، دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد، وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، حس تعلق به مسجد، وجود مکان فراغت در مسجد، مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها در جایگاه‌های نخست واقع شده‌اند و بیانگر میزان اثرگذاری آن‌ها در ساختار کالبدی مساجد جدید محدوده دارند و این شاخص‌ها در گروه علت قرار می‌گیرند. در نتیجه با شناسایی عوامل تأثیرگذار می‌توان با مدیریت صحیح و کارآمد نقش مؤثری در ساختار کالبدی مساجد جدید محدوده مورد مطالعه داشت.

تصور از ارزش‌های مشترک، جامعه را به سمت‌وسوی هویت اجتماعی پایدار می‌کشانند و مسجد را در نظر آن‌ها حتی با معماری و ساختار جدید معنا می‌بخشد و دگرگونی‌هایی که در ساختار مسجد به وجود آمده است را به شکلی واحد و یگانه بازتعریف می‌کند. در صورت نبود ارزش‌های مشترک ورود از معماری سنتی به معماری جدید دچار دوگانگی می‌شود و جایگاه اجتماعی مسجد کاهش می‌یابد. حس تعلق به مسجد، عملکرد عمومی و اجتماعی مسجد را ارتقا می‌دهد و در فرهنگ و زمان‌های مختلف ثابت می‌ماند؛ به‌صورت مستمر فرصت‌های مطلوب برای نشست‌ها و زمینه‌های فعالیت‌های فرهنگی که از اهمیت بالایی برخوردار است؛ تقویت می‌شود و این فضای مسجد با ساختار کالبدی جدید مرکز شکل‌گیری جنبش‌ها و نشست‌ها و گروه‌های فرهنگی می‌شود و منجر به محبوبیت فضا در مسجد شده و احیای این فضا دارای حس تعلق، تعاملات اجتماعی را بهبود می‌بخشد و تصویر مسجد در ذهن مردم نقش می‌بندد و علاقه‌ی آن‌ها به محیط مسجد بیش‌ازپیش فزونی می‌یابد. دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد، میزان همبستگی اجتماعی را بیش‌ازپیش تحت تأثیر قرار می‌دهد و پیامدهای و انعکاس مثبتی در ارتقای کیفیت فضای مسجد و رضایتمندی از آن دارد. بنابراین باید دسترسی مطلوب به خدمات و امکانات تعادل فضایی خدمات محصول توجه این مقوله است که جز در ساختار معماری جدید تحقق نمی‌یابد.

وجود فضاهای جمعی دسته‌جمعی، اجتماع‌پذیری و فضای همگانی را در بین افراد حاضر را در مسجد را شکل می‌دهد و افراد به‌صورت چهره به چهره با همدیگر آشنا می‌شوند و تعاملات اجتماعی بین آن‌ها شکل می‌گیرد؛ صمیمی، امنیت و گفت‌وگو افزایش می‌یابد و بستر برای رفتارها و فعالیت‌های مشترک، نفوذپذیری و اجتماع‌پذیری نیز افزایش می‌یابد. وجود مکان فراغت در صحن مسجد، مکانی برای رشد شخصیت و پرورش، استراحت و رفع خستگی، جبران صدمات جسمی و روانی ناشی از فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی در مسجد است و زمینه برای تداوم کار مجدد را فراهم می‌کند. مشارکت به‌مثابه کنش اجتماعی، با بعد اعتقادی، جامعه‌پذیری در فعالیت‌های مذهبی، رابطه‌ی مستقیمی دارد. ارتقای مشارکت در امور مذهبی، نهاد مسجد را توانمند و عرصه را برای کارهای فرهنگی آماده‌تر می‌سازد و روحیه‌ی مشارکتی را در بین آن‌ها فزون‌تر می‌شود و پایبندی به ارزش‌های اجتماعی بیشتر می‌شود و روحیه مشارکتی و حضور فعال در امور مساجد بیش‌ازپیش پررنگ‌تر می‌شود و برخوردهای فرهنگی شاهد توسعه مشارکت در چنین فعالیت‌هایی می‌شود.

نتیجه‌گیری

سرمایه اجتماعی در بطن روابط اجتماعی شکل می‌گیرد، به تعبیر دیگر، درون ساختار روابط افراد می‌توان سرمایه اجتماعی را شکل داد و پیوند ساختاری بین آنان را بهبود بخشید و ارتقا داد. در این میان مکان و نهاد مسجد نقش مؤثری را در ارتقای انسجام اجتماعی و انگیزش و تمایل بین افراد بازی می‌کند. که شفافیت و صراحت، صلاحیت بین استفاده‌کنندگان از مسجد می‌شود. و مانع از ظهور طبقات اجتماعی نامساوی می‌شود و شکل‌گیری تعهد، هویت جمعی، تعاون را در پی دارد.

نتایج تحقیق بیانگر این است که میانگین شاخص‌های دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد (۳،۲۹)، احساس تأثیرگذاری بر رویدادها، (۳،۲۴)، اطلاع‌یابی درباره امور مسجد (۳،۷۹)، حس تعلق به مسجد، (۳،۹۸)، تعداد گروه‌های فرهنگی، (۳،۸۵)، مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها، (۳،۷۶)، احساس امنیت و ایمنی در مسجد، (۳،۸۲)، میزان فراغت اجتماعی در مسجد، (۳،۲۲)، وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، (۴،۲۱)، اعتماد به سازمان‌ها و نهادهای مسجد، (۳،۶۲)، وجود مکان فراغت در مسجد، (۳،۴۷)، بیشتر از حد متوسط میانگین ۳ است. نتایج به‌دست‌آمده از فن دیمتل شاخص‌های مانند حس تعلق به مسجد، (۱۵،۱۷) تعهد به سازمان‌های داوطلبانه، (۱۴،۹۴) مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها، (۱۴،۵۸)، وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، (۱۴،۵۸)، در جایگاه‌های اول تا سوم واقع شده‌اند و عامل‌هایی که مثبت هستند بیانگر میزان اثرگذاری آن‌ها است.

در این بین، شاخص‌هایی مانند تصور از ارزش‌های مشترک، دسترسی مناسب به امکانات و تسهیلات مسجد، وجود فضاهای دسته‌جمعی در مسجد، حس تعلق به مسجد، وجود مکان فراغت در مسجد، مشارکت در امور مذهبی و جشن‌ها در جایگاه‌های نخست واقع شده‌اند.

طرح مساجد معاصر معنای اصلی و هویت واقعی خود را از دست داده‌اند و به‌عنوان یک ارزش واقعی نمی‌توانند تفکرات نوین و افق‌های همبستگی را بین استفاده‌کنندگان فراهم سازند. سرمایه اجتماعی می‌تواند سطح فرهنگ عمومی را با فراهم‌سازی نقاط جذب مردم ملموس‌تر سازد. و به مکان مسجد معنای جدیدی را ببخشد؛ به طوری که مساجد دارای مراتب عملکردی، فضایی و فرمی است و نحوه ورود به مسجد با عناصر کالبدی حامل معنا و توالی فضایی است. این امر از طریق مشارکت افراد و در حقیقت، پیوند عینی آن‌ها در فضای برونی مسجد صورت می‌پذیرد. که این مقوله باید در طراحی ورودی جدید مسجد مدنظر قرار بگیرد و ارتباط منسجمی را بین مسجد و بافت آن ایجاد کند.

یکی از فاکتورهایی که در مسجد جامع جدید ولی عصر در نظر گرفته شده است، برونگرایی در طراحی حیاط مسجد است و عدم خوانایی ورودی جدید مسجد ولیعصر نشان از فضای کالبدی خلق شده است و آرامش و سنت قدیمی را در بر نمی‌گیرد. بنابراین نگرش جدید نسبت به عناصر مسجد معاصر تعامل با معماری گذشته و ادامه روند عناصر و ساختار کالبدی جدید با همان کیفیت سنتی را نمایان می‌سازد و اصول تاریخی و معنوی گذشته از هم گسیخته شده است و مطابق با پیشرفت‌های جدید علمی و تاریخی در عناصر کالبدی مسجد معاصر تغییراتی لحاظ شده است. مهم‌ترین عنصر اصلی محراب که ساختار اصلی و ماهیت معنوی مسجد را شکل می‌دهند ارتباط فضایی و فضاهای دسته‌جمعی، گسترش اعتماد بین سازمان‌ها و نهادهای مرتبط، محل مجادله برای انجام کارهای نیک و صالح را فراهم می‌کند.

در طرح جدید مسجد ولی عصر تهران، ورودی جدید به خاطر آنکه سکون وحدت‌بخش، درون‌گرا و تفکر برانگیز است نوعی نماد جامعه شهری محسوب می‌شود حوض و آب‌نما یکی از عناصر اصلی معماری در دوران معاصر است که با اعتقادات ناب اسلامی گره خورده است.

عدم وجود حوض و آب‌نما از بار معنایی و زیبایی مسجد کاسته است. در واقع به دلیل ظرفیت مشارکتی در فضای برونی مسجد، هنجاری مشترک و اعتماد نیز تقویت می‌یابد. طراحی خلاقانه مسجد در ترسیم و برداشت ذهنی که در مسجد قدیم بوده است در طراحی جدید مسجد ولی عصر از بین رفته است و فضای عبادی و کارکرد مذهبی کم‌رنگ شده است. سرمایه اجتماعی می‌تواند بر میزان اندیشه مشارکتی و تعمیق روابط اجتماعی از طریق مشارکت دادن افراد اثرگذار باشد.

ارائه پیشنهادها کاربردی و پژوهشی

گسترش و توسعه سازمان‌ها و انجمن‌های داوطلبانه در به‌کارگیری سرمایه‌های اجتماعی آن‌ها، در جهت مشارکت شهروندان روشی مناسب برای توسعه و ارتقای ماهیت ساختار کالبدی مساجد در تمامی ابعاد آن خواهد بود. بنابراین شکل‌گیری و توسعه نهادهای داوطلبانه نیازهای محلی و استعدادها بالقوه را شکوفا می‌کند.

تدوین قوانین ساختاری در جهت مشارکت همگانی باعث بااهمیت زدن روابط بین توسعه و مشارکت در برنامه‌های مساجد با تشکیل نهادهای مردمی می‌شود و شناخت عناصر و گروه‌های اجتماعی بیشترین تأثیرات را بر بهبود سازوکارهای محلی دارد و روند دستیابی به مسجدی با کارکرد اجتماع‌محور فراهم می‌شود. از نظر پایگاه شهروندی، گستره سطح آگاهی مردم کانون تحقق پایداری هست که برای تحقق این مسئله در مسجد جامع ولی عصر شهر تهران به تحرک سرمایه اجتماعی در فضاهای شهری احساس می‌شود و پیوندها و شبکه‌های اجتماعی در بعد شناختی و ساختاری مطرح می‌شود و تعادل بین نیازها و فرصت‌های موجود اجتماعی شکل می‌گیرد.

منابع

- پوراحمد، احمد، وفايي، ابوذر. (۱۳۹۳). مقایسه تطبیقی ساختار شهر اسلامی با شهر غربی (با تأکید بر نظریه شهر ماکس وبر)، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، ۱۸: ۱۲-۵.
- حمزه‌نژاد، مهدی، عربی، مائده. (۱۳۹۳). بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرای معاصر؛ مطالعه موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر تهران، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۵: ۶۱-۴۲.
- حاجی ابراهیمی زرگر، اکبر. (۱۳۸۶). راهنمای معماری مسجد، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی، دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، ۲۲۲-۲۰۷.
- حق پرست، فرزین، قلی‌زاده، فرزانه. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی رفتار حرارتی پوسته خارجی مساجد سنتی و معاصر در شهر تبریز، دو فصلنامه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۳(۲): ۲۰-۱.
- خدایی، زهرا، تقوایی، علی‌اکبر. (۱۳۹۰). شخصیت شناسی شهر اسلامی؛ با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، ۲(۵): ۱۱۳-۱۰۳.
- خواجه‌دیدی، رقیه، صفری چابک، ندا. (۱۳۹۳). نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی در شهرهای اسلامی، اولین همایش ملی در جست و جوی شهر فردا و اکاوی مفاهیم و مصادیق در شهر ایرانی - اسلامی، صص ۱۳-۱.
- سمیعی، محمد، عموزاده مهدیرجی، حیف. (۱۳۹۳). سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی ایران: مطالعه موردی شبکه اجتماعی مسجد هدایت، پژوهشنامه علوم سیاسی سال نهم، پاییز، شماره ۴، صص ۱۰۲-۷۳.
- شاهوردی کلور، مرضیه، نقی‌پور، ملیحه، گریست، فائزه. (۱۳۹۹). سنجش تطبیقی مؤلفه‌های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر شیراز مورد پژوهی مسجد حاج علی، مسجد مشیرالملک، مسجدالرجا و مسجد دانشگاه، فصلنامه اندیشه معماری، نشریه علمی، ۴(۸): ۵۴-۴۰.
- شیانی، ملیحه، احمدپور، خسرو. (۱۳۹۶). رابطه بین سرمایه اجتماعی و هویت اجتماعی شهروندان رشت، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ۱۷(۶۶): ۲۸۹-۲۵۵.
- شمس‌الدینی، علی، رضایی، میثم. (۱۳۹۶). نقش مراکز کذهبی در ایجاد همبستگی میان شهروندان با رویکرد سرمایه اجتماعی مطالعه موردی: شهر فردوسی، نشریه مطالعات نواحی شهری دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال چهارم، شماره ۱۰، ۸۸-۶۹.
- عرب بافرانی، بهنام. (۱۳۹۳). بررسی نقش مساجد به عنوان ابزار مهندسی فرهنگی در سرمایه اجتماعی، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، شماره ۱۱، صص ۱۰-۱.
- فتاحی، شمس‌الله و عمرانی پور، علی. (۱۳۹۳). تحلیل نقش محور قبله در سازماندهی فضایی مساجد معاصر شهر ایلام، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲(۱): ۹۵-۱۱۱.
- متولی صدرالدین، شیخ‌اعظمی، علی. (۱۳۹۲). سیر تحول فضاهای شهری سنتی در شهرهای ایرانی - اسلامی؛ قبل از مدرنیسم تا پست‌مدرن، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، ۱۴(۶۲): ۵۱-۶۲.
- مهدوی نژاد، محمدجواد، مشایخی، محمد، بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ۲(۴): ۱۵-۱.
- مشهدی زاده دهقانی، ناصر. (۱۳۹۲). تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران: ۶۹۴-۱.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگنامه مسجد، ترجمه مرتضی خوش‌نسب، قم، انتشارات دارالحدیث، ۲۹۶-۱.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد، مشایخی، محمد. (۱۳۸۹). بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی - اجتماعی، فصلنامه آرمان‌شهر، ۲(۵): ۷۸-۶۶.
- موسوی مقدم، سید محمد، محمدی، مروت. (۱۳۹۵). بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی بر اساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث، فصلنامه مدیریت سرمایه اجتماعی، ۳(۱): ۱۶۲-۱۳۹.
- مهوش، محمد، مرادپور، محمد. (۱۳۹۵). در جست و جوی تصویر کالبدی مسجد مطلوب در پنداشت‌های ذهنی جامعه، نمونه موردی: شهر بجنورد، خراسان شمالی، نشریه معماری و شهرسازی آرمانشهر، پاییز و زمستان، ۱۷(۱۷): ۱۴۹-۱۳۹.
- Cetin, Dilek, 2010, Formal and informal social capital as determinants of European entrepreneurship and their role in explaining entrepreneurship among women and immigrants, Institute for Prospective Technological Studies (IPTS), Joint Research Centre (JRC), European Commission, Seville, Spain, pp:1-22
- Czapiński, J. and Panek, T. 2015. Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków. 4. Frey, C. and Osborne, M. The future of employment. How sustainable are jobs to computerisation? Oxford Martin School, pp:1-547

- Cetin, D., Fernandez-Zubieta, A. & Mulatero, F. 2016. Formal and Informal Social Capital as Determinants of Male and Female Entrepreneurship in Europe. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi* Formal and Informal Social Capital as Determinants of Male and Female Entrepreneurship in Europe. pp:1-20
- Rudolfs, Cimdins, Skinkis, Peteris, Usca, Maija, 2015, Qualities and indicators for social capital assessment, International Conference, Economic Science for Rural Development , pp-1-10.
- Nikkhah, Hedayat, 2014, the Study of Social Capital and Its Impact on Social Participation: Bandar Abbas, Iran, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, pp:5-23
- Labun, Alona, Wittek, Rafael, (2014), Structural Holes, Network Data Collected via Web (book), published by Springer, 05 October 2014
- Maness, Michael, (2017), A Theory of Strong Ties, Weak Ties, and Activity Behavior: Leisure Activity Variety and Frequency, January Transportation Research Record Journal of the Transportation Research Board, 2665(1):pp 30-39
- Machalek, Richard W. Martin, Michael, (2015), Sociobiology and Sociology: A New Synthesis, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, December 2015, pp :10-20
- Qi, Xiaoying, (2018), Social Capital, *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory*, Publisher: London: Wiley Blackwell, pp: 2125-2127
- Burt, Ronald S., Hogarth, Robin M, Michaud, Claude, (2000), the social capital of French and American managers, *Organization Science*, Vol. 11, pp:1-11
- Mcgrath, R, Sparks, Jr W.L, (2005), The Importance of Building Social Capital, *Quality Progress*, pp: 38-2
- Schuller, T, Theisens, H, (2010), Networks and Communities of Knowledge, *International Encyclopedia of Education (Third Edition)*, December 2010
- Ring, J.K., Peredo, A.M. and Chrisman, J.J. (2010) Business networks and economic development in rural communities in the United States', *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 34, No. 1, pp.171-195.
- Heidari, H., & Rostami, F. (2012). Survey of relationship between social capital and organization entrepreneurship (Case study: Agricultural organization of Sonqhur County. *Annals of Biological Research*, 3(7), 3192-3199.
- Suzuki, E., Takao, S., Subramanian, SV., Kumatsu, H., Doi, H., & Kawachi, I. (2010). Does low work place social capital have detrimental effect on worker's health?, *Social science and Medicine*, vol.9, 70, 1367-1372.
- Swart, I. (2017). Social Capital, Religious Social Capital and the Missing Element of Religious Ritual, *Religion and Theology*, 24(3-4), 221-249. doi: <https://doi.org/10.1163/15743012-02403008>